

Новий погляд на проблему

А. І. Голуб (Дніпропетровськ),
В. В. Іваненко (Дніпропетровськ),
Л. П. Польовий (Київ)

Інтернаціоналізм: химера чи реальність?

Серед найбільших «завоювань» до непристойності розрекламованого реформатського курсу Горбачова і його псевдодемократичних наступників — не лише насильницьке «знищення» соціалізму, безпардонна дискредитація соціалістичного ідеалу, а й фатальне руйнування всієї системи моральних цінностей і орієнтирів, котрі, як то кажуть, увійшли у плоть і кров нашого народу. Серед «скинутих з п'єдесталу» ідеалів, схоже, опинився й інтернаціоналізм, яким була просякнута вся пожовтнева атмосфера в країні, завдяки якому в її історії були не тільки похмурі сторінки. У всякому разі, цей термін практично зник з літератури, теле- і радіоефіру, зі сторінок преси, послідовно вимивається з масової свідомості. Про нього чомусь уже не прийнято говорити у повсякденному житті, а якщо його й згадують, то обов'язково з іронією, в негативному аспекті.

Тон задають новоявлені «націонал-патріоти», деякі хвацькі публіцисти, науковці від політики, які діють в унісон з новою політичною кон'юктурою, з маніякальним захопленням знищують все і вся заради задоволення власних, далеко не завжди порядних амбіцій. Спекуючи, зокрема, на складних проблемах національного відродження незалежних суверенних держав, труднощах налагоджування нормальних цивілізованих взаємовідносин в межах декларованої замість СРСР співдружності та ігноруючи об'єктивні історичні, життєві реалії, вони вбачають в інтернаціоналізмі (поруч з комуністичною ідеологією, диктатурою КПРС, командно-бюрократичною системою тощо) чи не головний корінь зла, джерело усіх наших бід. Тому найбільш войовничі руйнівники існуючого ладу вимагають рішуче позбутися «комплексу інтернаціоналізму», не переймаючись при цьому вагою аргументів. Складається враження, що гніт ідеологічних постулатів і догм сталінщини і застою в стилі кращих традицій одновимірного мислення швидко змінюється у нас деспотією нових забобонів, не менш бездуховних і безвідповідальних, але які при цьому підносяться до щабля державної політики. Надто вже очевидні їх абсурдність і спрямованість.

Втім, резонно уточнити: про який інтернаціоналізм говорять його противники? Якщо про інтернаціоналізм сталінського, гегемоністського, «ракетно-танкового» типу, то такий в умовах формування демократичної, правової держави, безумовно, не потрібен. Проте в самій його природі закладено глибоке гуманістичне розуміння, яке, судячи з усього, повною мірою ще не розкрито. Тому сьогодні надзвичайно важливо з'ясувати справжнє обличчя інтернаціоналізму, відродити у свідомості людей його гуманістичне призначення, звільнити від ідеологічних нашарувань минулого, надати йому нової якості, динамізму,

використати його потенціал в інтересах демократичних перетворень у суспільстві.

Думається, що в цій площині вимагає переосмислення (а не анафеми) і марксистське вчення про пролетарський інтернаціоналізм, яке, віддзеркалюючи загальнолюдські прагнення свободи, справедливості, звільнення від усяких форм експлуатації і гніту, від часу свого виникнення ніколи не обмежувалося (якщо мати на увазі, звичайно, його справжній, а не деформований зміст) вузькими рамками чисто пролетарської, класової солідарності, а містило в собі могутній загальнолюдський, гуманістичний пафос.

Як відомо, ідеї інтернаціоналізму почали проникати в робітничий рух стихійно і значно раніше, ніж виник марксизм. Більше того, його витоки в ідейних течіях кінця XVIII століття і багато в чому перекликаються з більш ранніми ідеалами братства і соціальної рівності. Згадаймо хоча б знаменитий чартистський рух в Англії в середині XIX століття, інші інтернаціональні рухи цієї пори. Варто пригадати, зокрема, що в численних розпорядчих документах чартистів настійно підкреслювалась думка про необхідність об'єднання у боротьбі за «спільну справу соціального визволення «демократів усіх національностей», а в широкому русі за національне об'єднання Італії початку 60-х рр. XIX століття під знаменами Дж. Гарібальді брали активну участь представники багатьох європейських країн, у тому числі Якобі-Толіверова та інші передові люди Росії¹. Іншими словами, пролетарське, класове ядро у цих рухах виявлялося не так опукло і, навпаки, загальнолюдські, гуманістичні орієнтири свободи, рівності, братерства і соціальної справедливості були репрезентовані досить рельєфно. «Історія гуманістичної ідеї,— писав на зорі XX століття чехословацький мислитель Т. Масарик,— показує нам, що народи прямують до цього ідеалу спільно. Кожний формує цей ідеал по-своєму, проте досить і того, що у людства є об'єднуючий ідеал»².

Набагато міцніше пов'язали ідеологію інтернаціоналізму з класовою політикою засновники марксизму і діячі створеного ними I Інтернаціоналу (1864—1876 рр.). Вони тонко підмітили тенденцію до дедалі тіснішої інтеграції економічного і суспільно-політичного життя планети, висунувши гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». У ньому сфокусувалося розуміння того, що в умовах, які складаються, робітничі маси різних країн мусять не лише підтримувати між собою добросусідські відносини й перебувати в постійній взаємодії, виявляти солідарність, допомагати один одному. З цього часу на передній план в інтернаціоналізмі висуваються класові аспекти, які згодом були гіпертрофовані і зведені в абсолюти. Але навіть визнаючи, що певна однобічність тлумачення інтернаціоналізму як ідеології і політики, спрямованих у першу чергу і головним чином на захист робітничого класу, потенційно вже була закладена у поглядах Маркса і Енгельса, у нас все ж немає підстав звинувачувати їх у спробах протиставлення класових інтересів національним. Навпаки, їх теоретичні праці і практичні справи свідчать про те, що інтернаціоналізм вони розглядали як могутній фактор зміцнення національних і загальнолюдських цінностей. Саме в цьому ракурсі розглядали вони історичну місію робітничого класу. За словами Енгельса, «лише пролетарі у змозі знищити національну відокремленість, лише пролетаріат, що пробуджується, може встановити братерство між націями»³. І не вина, а біда засновників марксизму в тому, що їх науково обґрунтовані ідеї пізніше, в нових історичних умовах пожовтневої Росії, стали дедалі частіше розуміти однобічно, без урахування реалій нового часу, а сам дух творчого марксизму вихолощувався, втрачав свій гуманістичний зміст. На підтвердження цього варто навести слова в минулому головного ідеолога КПРС О. Яковлева, сказані ним у Конституційному суді Росії. «Пролетарський інтернаціоналізм, — зазначав він, — з яким марксизм

пов'язував вирішення національного питання, переборення національного егоїзму, расизму, шовінізму, антисемітизму, втілюючи у життя, призвів до протилежних результатів...»⁴. Ось так. Коментарі тут, як то кажуть, зайві.

Зауважимо, що в нову історичну епоху, на імперіалістичній стадії розвитку капіталізму відносини між націями і народами стали ще інтенсивнішими. Поруч з процесом формування т. з. «інтернаціональної єдності капіталу» і як його наслідок розширилися можливості поглиблення інтернаціональних зв'язків різних загонів робітничого класу, підвищилася їх роль у боротьбі за задоволення спільних інтересів. «...Об'єднання пролетаріату, — писав Р. Гільфердінг, — прийде як наслідок історичного розвитку, завдяки необхідності спільної боротьби проти класових противників пролетаріату»⁵.

З появою на авансцені політичного життя більшовизму — найрадикальнішого напрямку в міжнародному соціалістичному русі — у свідомості його теоретичних носіїв відбулися помітні зміни порівняно з «ортодоксальним» марксизмом як ідеологією раннього революціонізму: імперіалізм вони сприймали як завершальну фазу капіталістичного способу виробництва, переддень соціалістичної революції, а гострота революційної ситуації зміцнювала віру у швидку перемогу і можливість прориву до соціалізму. Незрілість же матеріальних передумов соціалізму, здавалося, можна було здолати за допомогою «інверсії» історичного процесу: спочатку взяти владу, а потім використати її як важіль забезпечення соціально-економічного прогресу країни. У свою чергу, низький рівень масової політичної культури передбачалося компенсувати авангардною місією пролетарської партії, що мала прищепити робітничому рухові соціалістичну свідомість. За визначенням М. Бердяєва, більшовизм, «який у дійсності був по-російськи трансформованим марксизмом, сприйняв не детермінований, еволюційний, науковий бік марксизму, а його месіанську, миротворчу, релігійну сторону, яка допускала екзальтацію революційної волі, яка висувала на передній план революційну боротьбу пролетаріату, керованого організованою меншістю, натхненною свідомою пролетарською ідеєю»⁶.

У такому ж ключі сприймали більшовики і принципові положення пролетарського інтернаціоналізму, які все більше підпорядковувалися ідеї встановлення диктатури революційного класу, підлягаючи всебічній ідеологізації і політизації. Більшовицькі лідери настійно впроваджували в масову свідомість думку про те, що перемога пролетарської революції в одній країні буде не вузьконаціональним явищем, а наслідком розвитку і загострення суперечностей світової капіталістичної системи в цілому, результатом погодженого натиску робітників різних країн. В разі, якщо пролетаріат однієї країни почне соціалістичний переворот, інші загони робітничого класу мають підтримати його всіма можливими і доступними засобами.

Безумовно, більшовики не пропустили свого історичного шансу і у жовтні 1917 року спробували здійснити революційний прорив до соціалізму, прорив, який істотно вплинув на весь наступний хід світового розвитку, призвів до виникнення двох полярних суспільних систем, їх багаторічного глобального протистояння. У той же час цей вплив супроводжувався не лише силою стимулюючого прикладу російської революції, а й абсолютизацією методів її здійснення, досвідом більшовизму, що, зокрема, значно ускладнило перехід від громадянської війни до громадянського миру в умовах спаду післяжовтневої революційної хвилі на Заході на початку 20-х років.

Одночасно тривав процес ерозії і канонізації основоположних принципів інтернаціоналізму, який розглядався вже не діалектично, а догматично, вузьокласово, лише як барикадна зброя робітничого класу, універсальний засіб реалізації поширеної в ті роки концепції «світової революції». І хоча, як згадувала пізніше К. Цеткін, на

початку 20-х років, в умовах спаду післяжовтневого революційного піднесення у світі і переходу радянської країни до нової економічної політики розмови про світову революцію викликали у Леніна дедалі більше роздратування, проте вони не припинялися, а раз по раз виникали, особливо після його смерті, вносячи чвари у відносини між ленінськими «спадкоємцями». Практично жоден з конгресів Комінтерну, його пленумів і засідань Виконкому не обходився без дискусій на тему: «Світова революція» чи «Термідор-неп», головними діючими особами яких виступали Троцький, Сталін, Бухарін та Зінов'єв.

Зрозуміло, у цих дискусіях було чимало особистого, «була боротьба за владу», як визнавали потім і Зінов'єв, і Троцький, але був, безумовно, і важливий теоретичний момент: адже Жовтнева революція задумувалась як міжнародна, а продовжувалась як національна (соціалізм в одній країні). Саме в цьому, на думку одного з провідних російських політологів В. Сироткіна, «головна колізія доктрини і практики, в цьому — глибинна причина перемоги Сталіна і поразки Троцького, у цьому — корені нашої сьогодишньої ідеологізації зовнішньої і внутрішньої політики»⁷.

Зауважимо, що дискусія «Світова революція» — «Термідор-неп» висвітлювала ще один істотний аспект реальної дійсності 20—30-х років: співвідношення радянської зовнішньої політики і діяльності «інструменту світової революції» — Комінтерну разом з його філіями (КІМ, Профінтерн, МОДР та ін.). Її суперечливість починаючи з 1921 р. так чи інакше визнавали всі провідники більшовизму, але з часом в міру зростання міфологізації радянського досвіду у здійсненні суспільних перетворень і зміцнення сталінського диктату про це перестали говорити вголос у високих сферах політичного керівництва СРСР і Комінтерну. З того часу ця тема надовго стала «закритою» для радянських суспільствознавців і практично не висвітлювалась у літературі.

Тим часом серйозні дослідники на Заході, зокрема добре відомий читачу англійський історик Е. Карр, на противагу вітчизняним історикам, давно зазначали дуалізм тогочасної зовнішньої політичної практики СРСР, що зумовлювалося існуванням, з одного боку, Комінтерну, а з другого — Наркомату закордонних справ. Радянський уряд, писав Карр, робив вигляд, що «нібито він не несе відповідальності за діяльність Комінтерну. Розвіював цю ілюзію часто повторюваний аргумент, що СРСР — монолітний оплот світової революції, майбутнє якого залежить від його могутності і безпеки. Згідно з цією тезою інтереси революції і державні інтереси СРСР неподільні»⁸. Ця подвійність зовнішньої політики більшовиків породжувала великі труднощі у процесі діяльності радянської дипломатії, міжнародних пролетарських об'єднань, очолюваних Комінтерном, призводила до конфліктних ситуацій у взаємовідносинах СРСР і західних держав, до повної залежності Комінтерну і компартій від РКП(б) — ВКП(б).

У підсумку поступово відбувалась однобічна політизація інтернаціоналізму, а точніше, його підміна гегемонізмом. «Вірністю» принципам пролетарського інтернаціоналізму обґрунтовувалось і безцеремонне втручання «вождя народів» і його опричників у внутрішні справи компартій, своєрідне «закріпачення» Комінтерну, боротьба з соціал-демократією і троцькізмом, розгортання масових репресій проти «агентів» імперіалізму і фашизму у міжнародному комуністичному русі і т. п. Все це, зрештою, не лише не сприяло усуненню розколу в соціалістичному русі, а й загострювало суперечності між двома його основними напрямками, знесиловало єдиний фронт боротьби за інтереси трудової людини, не дозволило силам миру і демократії приборкати фашистських агресорів, запобігти другій світовій війні.

Деструктивний вплив на розвиток теорії і практики інтернаціоналізму в радянську епоху справили абсолютизація класового підходу, послідовне виживання із суспільно-політичного життя країни гумані-

стичного ідеалу соціалізму, прямолінійно-класове тлумачення держави як тотального регулятора соціальних, національних, інтернаціональних процесів і його виключної ролі у будівництві нового суспільства. Гуманістичний нігілізм, властивий сталінізму, по суті, відкинув всі позитивні набутки цивілізації, прислужився систематичному руйнуванню економічних, соціальних і культурних традицій, загальнолюдських цінностей, заміні їх міфологічними, класовими. А звідси й інтернаціоналізм став поступово втрачати притаманні йому гуманістичну природу і привабливість.

Невіддільною від примату державності, класових інтересів була абсолютизація схематичних уявлень про зростання соціалізму і занепад капіталізму, змагання і конфронтація між якими вважалися вектором світового розвитку. Тому й не дивно, що у 20—30-ті і в наступні роки догматизувалась сталінська інтерпретація досвіду більшовизму та ідеалізувався Радянський Союз, який зображався як взірець для всіх національно-визвольних сил, як «фортеця світової пролетарської революції»⁹. Будь-яке відхилення від таких поглядів розцінювалося як відступ від марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму і переслідувалося як ревізіонізм.

Таким чином, починаючи з жовтня 1917 р. інтернаціоналізм здебільшого уособлювався в радянській державі з романтичним ідеалом світової революції, очікуванням її близької перемоги. Не випадково в Декларації про утворення СРСР зазначалося, що нова союзна держава «буде служити вірним оплотом проти світового капіталізму, і новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн у світову соціалістичну республіку»¹⁰. Безсумнівно, тривала орієнтація на здійснення цієї ідеї серйозно «підмочила» репутацію міжнародної пролетарської солідарності, девальвувала значення інтернаціонального об'язку в колах світової громадськості.

А скільки прорахунків, відвертого волюнтаризму, силового тиску з боку більшовицьких функціонерів було допущено в процесі розвитку самої союдної держави, в ході створення принципово нових державно-правових норм взаємовідносин між народами, тобто у тій надзвичайно делікатній сфері, яка вимагала не тільки глибокого наукового аналізу і передбачення, а й надзвичайного такту.

Формально в основу утвореного багатонаціонального Союзу були покладені принципи федералізму, але фактично відносини між республіками в складі Союзу РСР визначалися сталінськими ідеями «автономізації». Розглядаючи утворення незалежних республік «як гру», Сталін уже в період формування СРСР висловлював незадоволення тим, що «молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляються розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і так же вперто вимагаючи від нас проведення в життя конституцій незалежних республік». Цим ідеям не лише Сталін, а й його наступники залишалися вірними до кінця. Суверенітет республік у всіх сферах життя став фікцією. А «молоде покоління комуністів», і не тільки на окраїнах, так і залишилося молодим, наклавши своїми головами у спробах боротьби, а здебільшого й без таких спроб, проти наростаючого тоталітаризму й русифікації як «націонал-ухильники» чи «вороги народу».

Звертає на себе увагу те, що з тих пір національна проблематика поступово зникла з поля зору науки, широкої громадськості, перестала бути предметом активних пошуків і дискусій і була зведена нерідко лише до сумновідомої формули «боротьби проти націоналізму і шовінізму», оспівування міфологізованих суспільних цінностей на шкоду збереженню і примноженню таких національних святинь, як мова, фольклор, самобутні традиції, пам'ятки історії і культури тощо. Хіба виправдані, скажімо, різке скорочення вивчення і сфери застосування національних мов у ряді республік, особливо в Білорусі, Україні,

Молдові та ін., чи нічим не вмотивоване сповзання в освіті, культурі, науці на позиції русифікації? Не кажучи вже про депортацію і репресії цілих народів. А чого варті заяви, які раз по раз доносилися з трибун партійних з'їздів, про те, що «у нас, в СРСР, повністю й остаточно вирішене національне питання», «побудована загальнонародна держава», «сформована нова історична спільність людей — радянський народ», та ін.

Адептам більшовизму, мабуть, варто було прислухатися до думок відомого російського філософа Г. Федотова, який ще в 1947 р. наголошував на первинності ідеології у системі радянського тоталітаризму, ідеології, якій був неадекватний будь-який національний романтизм. «Десятками мов Союзу, — писав Федотов, — повинні були друкуватися і читатися тільки повні зібрання творів Маркса та Леніна. Цього було досягнуто з одами Сталіну на додачу. Задля цього треба було задушити національні літератури (особливо українську і тюркську), винищивши велику частину їхньої інтелігенції»¹¹. Та, залишаючись оптимістом, великий філософ виявився ще й великим пророком, бо був переконаний, що в Союзі РСР «як у царські часи, на окраїнах нагромаджуються відцентрові сили, готові підірвати удавано федеративну імперію. І чим більше вони стиснуті пресом НКВС, тим ефективнішим мусить бути їхній вибух після визволення»¹².

Парадоксально, але в ейфоризованій суспільній атмосфері Союзу РСР декларований класовий підхід до національного фактора дедалі частіше обертався неспроможністю владних структур відчуті і зрозуміти специфіку реальних національних процесів, зумовлених історичними, соціально-економічними і психологічними умовами життєдіяльності тієї чи іншої нації, народності (навіть їх загальна кількість до недавня ще не була встановлена), виявити зваженість, гнучкість і чуйність у практичній реалізації національної політики.

Підсумовуючи, можна з усією певністю стверджувати, що саме в недооцінці важливості вмілого, ефективного розв'язання внутрішніх проблем, яке могло б служити живим стимулюючим прикладом для народів інших країн, криється одна з головних причин нашого фактичного відходу від принципів інтернаціоналізму, вихолощення його демократичної, гуманістичної сутності в часи сталінщини і в наступні десятиріччя номенклатурно-бюрократичного управління країною. Врешті-решт в результаті глибокої деформації марксистської теорії і практики стали переважати догматичні і утопічні уявлення — від горезвісної ідеї «безперервного загострення» класової боротьби при соціалізмі до концепції побудови безкласового і безнаціонального суспільства, «злиття націй», а солідарність найчастіше асоціювалася з деклараціями і поцілунками політичних лідерів або з нічим не виправданою жертвовністю. Все це й призвело до неминучої дегуманізації національної політики, інтернаціоналізму, до істотних викривлень соціалістичної ідеї, яка втратила свою колишню привабливість, у тому числі й серед значної частини її головного носія — робітничого класу.

Таким чином, тлумачення інтернаціоналізму, яке історично складалося в роки існування СРСР, «світового соціалізму», не піднялося до адекватного розуміння значущості інтернаціональних процесів у контексті не лише класової, пролетарської, а й загальнолюдської солідарності, моралі, культури. Події останніх років переконливо засвідчили, наскільки згубними можуть бути підміна понять «класове» і «національне», «інтернаціональне», небажання рахуватися з принципами гуманізму і демократії, реаліями суспільного, економічного розвитку окремих народів, країн, регіонів.

Разом із концепцією «неухильного зростання» світового революційного процесу «закомплексованість» в теорії ще тривалий час перешкоджала усвідомленню комуністами істотних змін, що відбувалися у тих чи інших країнах, включаючи СРСР, у світі в цілому, і необ-

хідності звільнення від застарілих стереотипів у міжпартійних, міжнаціональних і міждержавних відносинах. Слід думати, що така канонізація сталінських постулатів і обернулася фактичним розпадом комуністичного руху, Радянського Союзу, «соціалістичної співдружності», важким тягарем лягла на плечі трудящих незалежної України у наші дні. Думається, що остаточне розмежування зі сталінською спадщиною як одна з найважливіших умов глибокого оновлення внутрішньої і зовнішньої політики держав, які стали на шлях незалежного, демократичного розвитку, вимагає, зокрема, відмови від вузькокласових орієнтирів у соціальному аналізі суспільного буття, від отождіння інтернаціоналізму з класовим підходом у соціальній практиці. Річ у тім, що не можна стати переконаним інтернаціоналістом, не усвідомивши своєї національної самобутності, тому що націоналізм виражає не що інше, як усвідомлення людиною (і народом у цілому) своєї етнічної, культурної, соціальної і т. д. самобутності, а інтернаціоналізм — визнання природного права існування і розвитку інших національних самобутностей і свого об'єктивного взаємозв'язку з ними. Іншими словами «націоналізм та інтернаціоналізм не лише можуть бути ворожими один одному, а, навпаки, не можуть існувати один без одного.

Такий діалектичний взаємозв'язок національного та інтернаціонального переконує, що подальше функціонування інтернаціоналізму в його гіпертрофованому, спотвореному вигляді навряд чи доцільне. Необхідність його переосмислення, модернізації, радикального оновлення в розумному співвідношенні національного і загальнолюдського стає нагальною потребою суспільної свідомості і суспільної практики. Тому що сама природа інтернаціоналізму така, що коли ми навіть відкинемо його тепер, виходячи з суто кон'юнктурних, політичних міркувань, то так чи інакше повернемося назад, згідно з непереможним законом еволюції. Такий наслідок продиктований самим життям, зростаючими інтеграційними процесами у світі, про що свідчать, приміром, проекти, створення «єдиної Європи», «Тихоокеанської співдружності» та ін.

Безумовно, що поворот до нового бачення суті інтернаціоналізму неможливий без його повної деідеологізації і деполітизації, очищення від минулих упереджених підходів і стереотипів, без всебічного врахування національно-етнічного розмаїття різних народів, їх національного характеру, менталітету, психології, інтересів, всієї гами національних та інтернаціональних факторів, які відкривають, судячи з усього, обнадійливу (хоча, признатися, і досить-таки віддалену) перспективу формування єдиної цивілізації на одвічних ідеалах миру, добросусідства, свободи, соціальної справедливості.

Зрозуміло, що шлях цей буде нелегкий і непростий, але іншого волелюбному людству просто не дано. На цьому шляху належить перебороти чимало труднощів, які дісталися у спадок від минулого, а також примножених, на жаль, вже в наші дні, в умовах закономірного процесу національного самоусвідомлення великих і малих народів, що дедалі розгортається і набирає силу, усунути перешкоди, які заважають їх зближенню, налагодженню нормальної цивілізованої взаємодії і співробітництва з метою задоволення життєвих інтересів усіх і кожної людини зокрема, загальнопланетарного процесу в цілому.

Маємо надію, що все сказане не стане приводом для звинувачення авторів в «ілюзорному баченні» нинішнього і майбутнього, певному забіганні вперед, хоча, можливо, доля істини тут є. Тим більше, що мова йде про процеси, які криються вже в глибині ХХІ століття і пов'язані з вирішенням численних гострих проблем, включаючи сферу загострених міжетнічних відносин. Все ж ми реалісти й оптимісти, а тому переконані, що рух в даному напрямі розпочинається вже сьогодні і нерозумно, більше того, аморально втрачати історичний шанс,

пов'язаний з формуванням принципово нової, соціально зорієнтованої моделі взаємовідносин між країнами і народами, спрямованих на побудову майбутнього «загальносвітового дому». Альтернативи такому курсу, напевне, не існує. Навряд чи спадкоємці вибачать нам повернення до правових міжусобиць епохи раннього середньовіччя чи до більш пізнього тоталітаризму навіть в «демократичній» обгортці. Посилання ж на те, що через це пройшли нібито всі держави, бачаться нам далеко не безперечними.

Аналізуючи тенденції і шляхи якісного оновлення інтернаціоналізму в новій геополітичній ситуації, яка склалася після розпаду СРСР і його «соціалістичного» оточення, не можна погодитися з тими, хто вперто відстоює тезу про те, що для кожної окремої нації інтернаціональне є чимось ірраціональним, протилежним національному. Насправді вони виступають, як говорилося вище, у діалектичному взаємозв'язку і взаємозумовленості, бо більш природною для народів є все ж таки єдність, нехай і суперечлива. Адже не секрет, що саме вивільнена національна свідомість, яка дає необхідний простір для справжнього, всебічного самовиразу того чи іншого етносу, — одна з найважливіших умов реалізації гуманістичного потенціалу інтернаціоналізму. І навпаки, справжній інтернаціоналізм стимулює гармонічне функціонування нації, її прагнення до свободи, рівноправності, самоутвердження, справедливості, сприяючи тим самим зміцненню в національній психології почуття власної гідності, ідеалу загальнолюдських цінностей. Ось у цьому і виявляється, на наш погляд, складна, досить суперечлива діалектика взаємодії національного та інтернаціонального факторів, що відбивають суть провідної тенденції світового розвитку й інтеграції його головних суб'єктів до об'єднання зусиль народів різних націй і країн на ключових, пріоритетних напрямках їх життєдіяльності, в ім'я поступального руху людства на шляху не лише його виживання в умовах стрімко зростаючого валу глобальних проблем (війни, екологічні катастрофи, епідемії тощо), а й пошуку оптимально-універсальної моделі нашого співтовариства, побудованого на міцному фундаменті демократії і гуманізму.

Безумовно, на практиці ці процеси відбуваються далеко не гладко і не просто, існує постійне протистояння між двома різноспрямованими явищами — самоідентифікацією націй і інтернаціоналізацією життя народів. У цьому зв'язку хотілося б підкреслити, що було б, напевно, великою помилкою як недооцінювати небезпеку масованого поширення вірусу воєнничого націоналізму, не бачити, хто стає жертвою його шкідливого впливу, так і ігнорувати ту принципову обставину, що **націоналізм**, який ґрунтується на вкрай гіпертрофованому, вузькоegoїстичному уявленні про виключність, перевагу своєї нації на шкоду іншим етносам, і **інтернаціоналізм**, коріння якого сягають у глибини християнської моралі, що являє собою весь спектр загальнолюдських ідеалів і цінностей, — це дві діаметрально протилежні політики, два протилежні світогляди, в основі яких полярні, майже взаємовиключні підходи до розв'язання національного питання. Разом з тим не будемо забувати і того, що передумовою міжнаціональної інтеграції, інтернаціоналізації економічного, суспільно-політичного, культурного життя окремих націй є обов'язкова диференціація самих націй (етносів), утворення незалежних національних держав, що неминуче мало в основі існування національної ідеї.

Здавалося б, йдеться про азбучні істини, але якою дорогою ціною доводиться розплачуватися народам за зневажливе ставлення до них у повсякденному житті. Ясно одне: у сучасній вибухонебезпечній ситуації, коли нашу нестійку, хитку співдружність буквально роздирають суперечності і конфлікти на міжнаціональному ґрунті, як повітря потрібна науково обґрунтована, реалістична, виважена, наповнена конкретним змістом і, головне, послідовно здійснювана в інтересах усіх

без винятку націй і народностей національна політика, без якої будь-які міркування про вихід із всеохоплюючої кризи незалежних національно-демократичних держав у межах СНД позбавлені будь-якого сенсу. Причому реалізм цієї політики визначатиметься не лише рішучою відмовою від ідеологічної зашореності минулого, тривалої недооцінки національного фактора, його вульгарно-схематичного тлумачення з позицій «рожевого» оптимізму, а й глибоким усвідомленням того, що відрив національного від інтернаціонального, загальнолюдського згубний для обох цих начал, міцно пов'язаних логікою історії та суспільної практики. Саме така «працююча», а не «компліментарно-трибунна» політика необхідна сьогодні багатонаціональним державам, що входять до співдружності, які за іронією долі виявилися на роздоріжжі, котре можна порівняти хіба що з перевалом 1917-го.

Чи зможуть народи швидко відшукати вірний курс свого цілеспрямованого поступу, подолати те, що їх роз'єднує, піднятися вище «вулично-хуторського» розуміння змісту національно-державного устрою в нашому бурхливому вирі подій? Відповідь на це та інші пекучі питання нашого сьогодення багато в чому буде залежати, як нам здається, від здатності прогресивних демократичних сил забезпечити дійове взаємопроникнення національної і загальнолюдської (читай: інтернаціональної) ідей, від стану морально-психологічного клімату в суспільстві, рівня його політичної і духовної культури. Так чи інакше, але сьогодні як ніколи важливо усіма силами і засобами добиватися того, щоб розкута національна енергія спрямовувалась у творче русло, а не по небезпечному шляху ескалації міжнаціональної конфронтації, яка охопила, на жаль, останніми роками багато регіонів донедавна «великої й невідомої» країни і переросла в деяких із них у повномасштабні війни, жертвами яких стали сотні тисяч людей різних національностей. Тут варто нагадати, що ідеї національної суверенності, національного відродження, які стали тепер чи не найпопулярнішими і у нас, в Україні, не мають нічого спільного з національною обмеженістю, ізоляціонізмом, сепаратизмом, які живляться найчастіше соками агресивного шовінізму і ведуть зрештою у безвихідь, до нових драматичних колізій у суспільстві, які руйнують основи створюваної протягом століть самотутньої, певною мірою унікальної цивілізації.

У цьому зв'язку важливим, на нашу думку, є те, що з перших кроків незалежної України її урядові інституції, громадськість віддавали належну увагу питанням взаємозумовленого поєднання національного і інтернаціонального. Причому в органічному поєднанні принципівості і зваженості з поступовістю і послідовністю, які ґрунтуються на чіткому усвідомленні необхідності широкої розбудови української держави, відбувається істотна зміна акцентів у національній політиці України, її відчутне коригування. Зважаючи на те, що, як підтвердив історичний досвід, національна спільність є більш життєвою і сильною, ніж класова, центр ваги поступово переміщується на забезпечення інтересів всіх без винятку громадян України.

Основою такого підходу є усвідомлення того, що в здобутті державної незалежності України поруч з українським народом як державотворчою нацією брали участь представники всіх націй і народностей, які населяють Україну. Саме в цьому, на наш погляд, полягає і фундамент сучасного своєрідного розуміння інтернаціоналізму — цивілізованого співжиття в незалежній державі представників різних націй і національностей на принципах свободи, гуманізму і соціальної справедливості. Тобто консолідуючою ідеєю поєднання національного та інтернаціонального у процесі державотворення стає ідея України як вітчизни всіх громадян, які пов'язали свою долю з українською землею.

Керуючись загальновизнаними нормами міжнародного права у національній сфері, Україна взяла на себе відповідальність за недопущення порушень прав людини будь-якої національності. Гарантом,

правовою основою утвердження в нашому демократичному суспільстві священних принципів свободи, гуманізму, рівності всіх громадян, незалежно від національності і віросповідання, стали Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, закон «Про національні меншини в Україні», інші документи, прийняті Верховною Радою України. Вони забезпечують необхідний механізм своєрідного суспільного «контролю» національних відносин з боку більш вагомих, соціально значущих цінностей і пріоритетів загальнолюдського характеру, серед яких на перший план закономірно виходить проблема прав людини в якнайширшому розумінні.

Слід зазначити, що ця проблема має особливу актуальність саме в Україні, де на відміну від західних демократій вона ніколи не висувалася в ранг державної політики, залишаючись ніби в тіні, поза увагою багатьох минулих керівників. Проте нічого особливого в цьому немає, якщо врахувати, що інакше й бути не могло в Україні, яка входила до складу тоталітарної держави, в якій панували диктат і насилля, нехтувалися закони, громадянські права і свободи, пригноблювалася особистість. В сучасній же Україні, яка виявилася на перехресті двох об'єктивних процесів — з одного боку, вона підключилася до розпочатого в світі ще в XVI столітті процесу формування і розвитку, а з другого, — вона перебуває в орбіті могутніх інтеграційних процесів, які охопили у другій половині XX століття розвинуті країни світу, — поєднання національного та інтернаціонального має відбуватися лише на гарантованій державою демократичній основі. В суспільній свідомості України зростає розуміння того, що розв'язання докорінних проблем республіки, серед яких вищезгадана є чи не найпекучішою, полягає не в «бездумному перенесенні на вітчизняний ґрунт якогось універсального зразка зі Сходу чи Заходу, а в русі шляхом самостійного розвитку, що поєднує загальноцивілізаційні закономірності з національно-культурними особливостями і традиціями»¹⁴. Тобто триває процес усвідомлення того, що в демократичній державі носієм суверенності виступає особистість, яка добровільно самоідентифікується з реально існуючим соціальним (в тому числі національним) середовищем. Лише в силу такої самоідентифікації, яка реалізується через численні правові інститути і механізми, нація і держава стають, на думку доктора філософських наук, професора Б. М. Пугачова, носіями суверенності як добровільно агрегованої суверенності громадян суспільства¹⁵.

Вважаємо, що загальне усвідомлення цього імперативу дозволило б врешті-решт перейти від ейфорії первинного чаруючого сприйняття завойованої незалежності до конструктивної творчої діяльності, спрямованої на всебічне розкриття внутрішнього потенціалу нації кожної людини, бо саме конкретна людина, її особиста свобода і її невіддільні права — ось суто абсолютні, загальні цінності, які складають основу гуманістичного світогляду і гуманістичної культури. «Свобода рівна, — підкреслював багаторічний лідер Соціалістичного інтернаціоналу В. Брандт, — свобода справжня може існувати лише там, де люди можуть вирішувати всі питання спільно, ... в солідарній співдружності з іншими»¹⁶. З нашої точки зору, названі цінності є домінуючими над національними (як і будь-якими іншими), виступаючи як база для формування нового, вищого типу інтернаціоналізму, його сучасного етапу розвитку.

При цьому треба мати на увазі, що визнання об'єктивної потреби пріоритетного врахування загальнолюдських інтересів і цінностей, гармонічного функціонування кожної, навіть нечисленної, нації чи народності відкрило б широкі перспективи для комплексного розв'язання всього спектру соціальних, економічних, політичних і гуманітарних проблем сучасності в гуманістичному дусі, в рамках взаємовигідної кооперації, інтернаціональної солідарності, на основі забезпечення

твердої гарантії захисту прав і свобод усіх людей, незалежно від національності, політичних орієнтирів, віросповідання. Вважаємо, що такий підхід безрезультативний вже хоча б тому, як справедливо зазначають відомі дослідники Є. Плімак і І. Пантін, що саме буття людства вирішальним чином залежить від того, чи вдасться змінити хід подій на планеті на користь сукупних інтересів *homo sapiens* у процесі мирного співробітництва всіх регіонів, країн, народів¹⁷. Свого роду гарантом оптимального поєднання і тісної взаємодії національного і загальнонародного інтересів служить інтернаціоналізм, звичайно, в його новому, гуманістичному вигляді, а не в застарілому, заідеологізованому.

І ще один важливий аспект у контексті пошуку шляхів поєднання інтернаціональних зусиль людей праці, спрямованих на утвердження ідеалів свободи, демократії і соціальної справедливості. Йдеться про необхідність всебічного розвитку такого цікавого, певною мірою унікального суспільно-політичного феномена, народженого в ході міжнародного спілкування, як «народна дипломатія». Живодайним її джерелом є міжнародні зв'язки, не без впливу яких вдалося зрештою знищити горезвісну «залізну завісу» між Сходом і Заходом, яка довгі часи була символом «холодної війни». Не применшуючи значущості інших форм, способів і каналів втілення ідеї міжнародної інтеграції в життя, у площину практичних дій, скажемо лише, що і «народна дипломатія» виконує тут далеко не «декоративно-рекламну» функцію, дедалі активніше сприяючи налагодженню нормальних контактів між народами, їх зближенню, зміцненню миру, нагромадженню позитивного досвіду розв'язання національних і інтернаціональних проблем. До того ж чесне і доброзичливе співробітництво людей праці в дусі кращих інтернаціоналістських традицій «народної дипломатії» відчутно ослаблює позиції войовничого націоналізму, шовінізму, космополітизму, апологети яких, у свою чергу, зі зрозумілих причин повністю відкидають факт існування інтернаціоналізму, міжнародної солідарності трудящих, намагаючись за всяку ціну скомпрометувати їх в очах світової громадськості, подати їх у вигляді чисто «більшовицького інструменту» агітації і пропаганди як невіддільного атрибуту комуністичного режиму.

Не претендуючи на знання істини в кінцевій інстанції, ризикнемо все-таки припустити, що, незважаючи на всі «про» і «contra» минулого, включаючи шалені нападки, а часто і відкрите шельмування з боку нової демократури, інтернаціоналізм не зникне із суспільно-політичного життя різних націй і країн, його не можна позбутися, «здавати» в архів. Більше того, з урахуванням сучасної ситуації у світовому співтоваристві, тенденцій і прогнозів його розвитку консолідуюча, інтегруюча роль інтернаціоналізму буде невпинно зростати. Така об'єктивна реальність, і не рахуватися з нею було б наївно, тому що за всієї гетерогенності і суперечливості суспільної практики існує багато інтернаціональних за своєю природою матеріальних і духовних завоювань людства, які складають фундамент сучасної цивілізації, в якій би формі вона не виступала — капіталістичній чи соціалістичній.

Тому-то сьогодні як ніколи важливо розвинути почуття спільного людського дому, зрозуміти врешті-решт неминучість загальнопланетарного синтезу в інтересах народів і перш за все переважної маси населення — людей праці. А для цього необхідно, окрім усього іншого, відновити статус-кво інтернаціоналізму, звільнити його від антуражу ідеологічної містифікації відносно недавніх часів, зміцнити його гуманістичне, демократичне начало, наповнити якісно новим змістом, новими формами і сферами прояву.

Звичайно, повною мірою і максимально ефективно задіяти творчий потенціал інтернаціоналізму, «народної дипломатії» в нелегкий процес будівництва правової демократичної держави набагато важче, ніж

просто, всупереч логіці і здоровому глузду, відмахнутися від них. Що ж, це й не дивно, бо в умовах формування принципово «нової» системи ціннісних орієнтирів і стандартів, пов'язаної у даному разі з реставрацією в Україні капіталістичних відносин, слід однозначно відмовитися від пошуків винних і зведення з ними рахунків, а зосередитися на тому, що необхідно зробити, щоб дальший розвиток національного та інтернаціонального начал, міжнаціональних відносин в Україні відбувався в цивілізованих формах і не призвів до трагічних наслідків.

¹ Неделя.— 1961.— 21—27 мая.

² Новое время.— 1990.— № 15.— С. 41.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 581.

⁴ Правда.— 1992.— 22 окт.

⁵ Соціалістична думка.— 1921.— 9 жовт.

⁶ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма.— М., 1990.— С. 88.

⁷ Сироткин В. Г. Вехи отечественной истории // Очерки и публицистика.— М., 1991.— С. 241.

⁸ Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917—1929.— М., 1990.— С. 98.

⁹ VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны.— М., 1975.— С. 305.

¹⁰ Братское содружество народов СССР. 1922—1936 гг. // Сб. документов и материалов.— М., 1964.— С. 47.

¹¹ Федотов Г. Доля імперій // Сучасність.— 1993.— № 1.— С. 106.

¹² Там же.

¹³ Демчук П. Про «зло» націоналізму та «добро» інтернаціоналізму // Віче.— 1993.— № 5.— С. 95.

¹⁴ Віче.— 1993.— № 1.— С. 14.

¹⁵ Кентавр.— 1992.— Март—апрель.— С. 6.

¹⁶ Рабочий класс и современный мир.— 1990.— № 2.— С. 20.

¹⁷ Див.: Полис.— 1991.— № 4.— С. 89.

Ю. В. Сиволоб (Київ), В. Ф. Солдатенко (Київ)

Передумови і зародження української національної ідеї

Останнім часом дуже модним стало вживання в суспільствознавстві таких понять, як «національна ідея», «слов'янська ідея», «російська ідея», «українська ідея» тощо. При цьому, як правило, автори майже не зупиняються на тлумаченні суті явищ, що позначаються названими і подібними їм поняттями. Бракує і скільки-небудь предметного, конкретного викладу сукупності тих уяв, висновків, концепцій, які складають зміст національної ідеї. Особливо це стосується української національної ідеї. На відміну від російської і слов'янської ідей, які хоч частково ставали предметом наукової уваги, в тому числі таких непересічних особистостей, як В. Соловйов, М. Бердяев, українська ідея до найостаннішого часу серйозно не вивчалась. Сама її постановка завжди лякала можновладців, що вбачали в будь-якому зверненні до українських національних сюжетів обов'язкові рецидиви націоналізму, загрозу примарному статус-кво. Лише в наш час з'явилися перші публікації, які намагаються окреслити предмет проблеми, зробити перші кроки на шляху її з'ясування.

На думку авторів даної статті, національна ідея в числі інших найістотніших моментів включає в себе передусім мету існування етнічної спільності (на різних рівнях обґрунтування і проявів — від емоційних до науково виважених і ґрунтовно прорахованих), а також з'ясування історичного призначення, системи ціннісних орієнтирів (що